

دروازه، بنایی که به تاریخ پیوست

کیانوش معتقدی پژوهشگر هنرهای اسلامی

پس از انتخاب تهران به‌عنوان پایتخت ایران، چگونگی شکل‌گیری ساختار شهری و سپس توسعه حصار و برج و باروهای آن، از جمله مهم‌ترین دستاوردهای معماری در پایتخت نوپای ایران بود. هرچند براساس مستندات تاریخی سابقه ساخت قدیمی‌ترین حصار و دروازه در تهران به سده دهم هجری بازمی‌گردد، اما پس از انقراض دولت صفویه و در روزگار افشاریه و زندیه، به‌دلیل درگیری‌ها و جنگ‌های متوالی توجهی به حصار و دروازه‌های این شهر نشد و به مرور رو به خرابی رفتند. با آغاز سلطنت قاجار و مشخصاً با روی کار آمدن فتحعلی‌شاه، تعمیراتی در آنها به عمل آمد و برای نخستین‌بار دروازه‌های تهران به یکی از عناصر کالبدی در فضای شهر و به نمادی مهم برای پایتخت ایران بدل شدند. دروازه‌های تهران به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین نمادهای شهری در ایران، همواره مورد توجه پژوهشگران حوزه معماری و طراحان شهری و پژوهشگران تاریخ هنر و معماری دوره قاجار بوده است. این دروازه‌ها که امروز تنها نام برخی از آنها در خاطره شهر باقی مانده، روزگاری مکان عمومی کلیدی در تجربه شهرسازی ایران در آغاز راه مدرنیته بوده‌اند. در دوره ناصری تهران (پایتخت نوپای ایران) مرکز قدرت سیاسی، فرهنگی و اقتصادی کشور بود و تبدیل به کانون مهمی برای رشد بازرگانی و مبادله کالا و خدمات شد، در نتیجه ساختار شهر بر مبنای «نظام حرکت خطی بازار» و براساس شیوه سازماندهی مسیر راه‌های اصلی پیرامون شهر و خیابان‌های داخلی دستخوش تحولاتی اساسی گردید. در این میان شکل‌گیری نظامی نوین در محل قرارگیری دروازه‌های دوازده‌گانه باعث شد تا ورودی‌های مرکز قدرت - که محل عبور و مرور کاروان‌ها، هیأت‌های سیاسی و اقتصادی داخلی و خارجی و مردم بودند، با سبک معماری خاص خود، به نمادی از میزان توسعه اقتصادی و مشروعیت سیاسی حاکمان بدل شود. از سوی دیگر تثبیت جایگاه این دروازه‌ها به‌عنوان بناهایی نمادین، در حالی که آستانه‌ای برای گذر شهروندان بودند، تداعی‌کننده هویت مدنی و خاطره جمعی شهری تهرانی‌ها در دوره قاجار و البته اولین نشانه برای مسافرانی بود که به پایتخت ایران نزدیک می شدند.

دروازه‌های تهران از لحاظ ماهیت کارکردی، فضایی ارتباطی به شمار می‌آمدند؛ ارتباط میان فضای محصور شهر و محیط پیرامون، به همین جهت ساختار این بناها خود تابع ملاحظات و سلسله مراتب کارکردی و اجتماعی ویژه‌ای بود. علاوه بر این دروازه‌های تهران در دوره قاجار عاملی مهم در نظارت بر ارتباطات و حفظ انتظامات شهری و در زمان کشمکش‌های مذهبی با سبک سیاسی وجود این دروازه‌ها بسیار کارآمد بود. اما یکی از جالب‌ترین مشاغل مرتبط با دروازه‌های تهران، «دروازه‌بانی» بود، چراکه این دروازه‌ها بهترین محل برای وصول مالیات و عوارض از کاروان‌ها و تجار به حساب می‌آمدند و به همین خاطر در دروازه‌های اصلی و پرتردد شهر مانند دروازه شاه عبدالعظیم، دروازه خراسان و دروازه قزوین اتاقک‌های گشوارده در داخل بنای دروازه برای اقامت دروازه‌بانان ساخته شده بود.

شایان ذکر است که مأموران دروازه‌ها دو نوع بودند: مأموران اخذ عوارض و مأموران تفتیش کلاای قاجاق. عایدات دروازه‌ها به اجاره یک نفر بود که همه ساله به او واگذار می شد، به این معنی که از طرف دروازه‌بانان مبلغی به‌عنوان اجاره به دربار پرداخت می‌شد. رسمی که در بیشتر شئون حکومتی و گمرکات و هر محل درآمد مشابهی در ایران آن زمان انجام می‌گرفت. هرچند امروز با بررسی اسناد و کتابچه‌های دستنویس به جامانده از ثبت و ضبط مربوط به یادداشت‌های ورود و خروج مترددین سلطنتی، بازرگانان و مردم و انواع محصولات و کالاها از دوره ناصری، می‌توان میزان درآمد برخی از این دروازه‌بانان را محاسبه کرد.

اما تهران پیش از دوره ناصری صاحب حصار و دروازه بود که از آن به حصار صفوی (طهماسبی) یاد می‌شود و تاروی کارآمدن ناصرالدین شاه تعداد این دروازه‌ها شش دروازه بود. در زمان، ناصرالدین شاه تهران وسعت زیادی گرفته بود و نمی‌توانست در حصار کوچک طهماسبی باقی بماند، لذا به دستور شاه شهر گسترش فراوانی یافت. حصار قدیمی تخریب و خندق جدیدی با الگوی درای از نقشه شهر پاریس بنا شد. در این طرح توسعه، قرار شد که از سوی دروازه شمیران (در مدخل پامنار) یک هزار و هشتصد ذرع از هر یک از سه ضلع دیگری یک هزار ذرع شهر را وسعت دهند و انجام این پروژه برعهده میرزا حسن خان مستوفی ملقب به مستوفی الممالک صدراعظم و میرزا عباسی تفرشی معروف به میرزا عباسی خان وزیر قرار گرفت و آنها، چند نفر مهندس را مأمور ساختند تا طول و عرض خندق را معین کنند. روز یکشنبه یازدهم شعبان سال ۱۲۸۴ هجری قمری بیرون شهر (جایی در حدود میدان بهارستان امروز) سرپرده شاهی برافراشتند و گروهی از رجال در آنجا گرد آمدند و شاه در موضعی که خندق را طرح ریخته بودند کلنگی که از نقره بود به دست گرفت و به زمین زد. در این روز شهر طهران را دارالخلافه ناصری نام کردند و میرزا محرم خلیفه، مدرس زبان دارالفنون، این بیت را در تاریخ تأسیس این برج و باروی جدید چنین سرود:
طبع محرم با دل شاد از بی تاریخ گفت/ جاودان با فریزدان یاد شهر ناصری
و اینگونه شد که تمام برج و باروهای سابق تهران از دوره صفوی خراب و خندق قدیمی را بر کردند. خندق تهران را مطابق نقشه خندق پاریس به‌صورت هندسی مئمن ساختند. محیط شهر جدید بالغ بر بیست و دو کیلومتر شد و دوازده دروازه (احتمالاً برای تیرک جستن از نام دوازده امام) برگرد آن طراحی و ساخته شد. ساختمان این دروازه‌ها به سبکی تازه با مناره‌های تزئینی و پیشانی خورشیدی، با کاشیکاری‌های هفت رنگ و معرق زینت یافت.

به این ترتیب حصارِ هشت ضلعی با دوازده دروازه به نام‌های دروازه شمیران (در انتهای پل چویی)، دروازه دوشان تپه (در میدان شهدا)، دروازه دولاب (در سه راه شکوفه)، دروازه خراسان (در میدان خراسان)، دروازه شاه عبدالعظیم (در میدان شوش)، دروازه غار (در تقاطع خیابان‌های شوش و هردندی)، درواز خانی آباد (در محل تلاقی خیابان‌های شوش و شهید رجایی)، دروازه گمرک (در انتهای خیابان مولوی)، دروازه قزوین (در نزدیکی میدان قزوین)، دروازه باغ‌شاه (در میدان حر) و دروازه یوسف‌آباد (در محل تقاطع خیابان‌های جمهوری و حافظ) برای شهر طراحی و احداث شد.

هرچند مهم‌ترین کارکرد حصار، خندق و دروازه در شهرها قابلیت نظامی و تدافعی است، حصار و خندق اطراف تهران در روزگار ناصری فاقد ارزش نظامی بود. در همین زمینه سفرنامه‌نویسان خارجی هم‌نظرند که هم حصار قدیم (حصار صفوی) و هم حصار جدید (حصار قاجاری) که در طرح نوسازی پایتخت در ۱۲۸۴ هجری قمری ساخته شد قابلیت دفاع از پایتخت در مقابل حملات احتمالی را نداشتند، به باور لرد کرزن خندق‌های تازه و برج و باروهای جدید اگرچه به تقلید از نقشه پاریس قبل از جنگ آلمان ساخته شدند ولی فاقد آن ارزش نظامی و دفاعی بودند. اما علاوه بر ساخت دروازه‌های جدید پیرامون شهر، میدان توپخانه نیز به مرکز جدید تهران بدل شد. این میدان دارای شش دروازه بود که زینتیار آنها دروازه ناصریه (که قبل از دوازده دروازه جدید ساخته شده بود و احتمالاً الگوی آنها هم بود) و دروازه دولت بود. دروازه شمالی میدان توپخانه از طریق خیابان دولت (با خیابان سفرا) به میدان مشق که محل رژه و تمرین نظامیان پایتخت بود منتهی می‌شد و دروازه جنوب غربی آن از طریق خیابان الماسیه به ارگ سلطنتی و دروازه جنوبی از طریق خیابان ناصریه و شمس العماره به بازار و محلات جنوبی شهر متصل می‌شد. دروازه‌های داخلی تهران نیز از نظر سبک معماری و کارکرد، اهمیت زیادی داشتند که مطالعه آنها خالی از لطف نیست. خوشبختانه از میان آن همه دروازه تنها دو نمونه باقی مانده: اولی دروازه قدیمی میدان محمدیه، که در سالهای اخیر متأسفانه دستخوش تغییرات و تخریب‌هایی ناموزون شده و در بافت محله گم شده و دیگری دروازه سردریاغ ملی که نمادی باشکوه از دروازه‌های تهران قدیم و نمونه‌ای ارزشمند از سبک معماری اواخر دوره قاجار در قلب پایتخت است. اما سرنوشت دروازه‌های تهران در دوره قاجار با به قدرت رسیدن رضاخان پایان غم‌انگیزی دارد. با آغاز حکومت پهلوی کلیه دروازه‌های دوازده‌گانه تهران و البته دروازه‌های داخلی شهر در مقابل سیل مدرنیته و توسعه خیابان‌های شهر توان مقاومت ندارند و به دستور کریم بودرحمهری، شهردار وقت تخریب می‌شوند و به تاریخ می‌پیوندند. هرچند که می‌شد این بناهای زیبا حفظ شوند و خیابان‌کشی‌های جدید از کنار آنها عبور کنند و آنچنان که امروز در محل بیشتر این دروازه‌ها میدان یا چهارراهی شکل گرفته، بنای این دروازه همچون یک المان شهری سرچایش باقی می‌ماند.

به بهانه احیای دروازه غار تهران

روزگار دروازه و دروازه بان

گروه تاریخ / با توجه به اهمیت و کارکرد دروازه‌ها در بافت تاریخی تهران، مدیریت شهری در سال‌های اخیر تصمیم بر آن گرفت بخشی از این عناصر تاریخی را احیا کند. اینک تعدادی از این مبای‌ی ورود و خروج به شهر در روزگار دروازه و دروازه بانی را می‌توان در موقعیت جغرافیایی خود دید. آخرین بازسازی مربوط به دروازه غار در حد فاصل میدان شوش و میدان راه‌آهن است. یکی از دروازه‌های قدیمی

دروازه باغ ملی

دروازه ارگ تهران

دروازه شاه عبدالعظیم

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت

دروازه دولت